

Mezei Márta

SZEMLELET ÉS MÓDSZER KÉT PETŐFI-MONOGRÁFIÁBAN

Riedl Frigyes: Petőfi Sándor (Bp. 1923.); Horváth János: Petőfi Sándor (Bp. 1921.)

A XX. század elején már világosan kirajzolódott, hogy Petőfi korszakos és nemzeti nagyságának értékelése mennyi ellentmondást, milyen súlyos társadalmi és politikai dilemmákat rejt magába. Személyiségének legendája, műveinek páratlan népszerűsége korántsem volt összhangban a tudományos értékelés, az esztétikai elemzések általános szintjével. A népnemzeti iskola szemléletténeke zsákutcái, a hivatalos irodalom kisajátításai egyfelől, a modern művészetszemlélet különböző irányainak térhódítása másfelől, s végül – talán legnagyobb erővel – Ady, a Nyugat, az új politikai és költészeti programok egyre élesebben tették fel a Petőfi-hagyomány, a Petőfi-költőideál értékelésének nyitott kérdéseit. Új szintézisre sürgetett az idő, melyet ünnepi alkalom: Petőfi születésének százados évfordulója is siettetett. Ez a kor azonban történelmünk és szellemi életünk egyik legválságosabb szakasza: a világháború, az elbukott forradalom és az ellenforradalmi terror árnyékától sötét esztendőik ezek.

A Petőfi-irodalom kényes kérdése mindig politikai, forradalmi költészetének értékelése volt. A kezdetektől fogva többet jelentett ez irodalmi és kritikai nézeteknél: mélyen összefüggött a történelem dilemmáival, mélyen összefüggött a történelemfilozófiai problémákkal, az alkotói magatartás morális kérdéseivel, a tudományos értékelések módszertani elveivel – legalábbis az igényes, mélyenszántó elméknél, azoknál, akik az irodalomtudományt történelmi hiavatástudattal művelték. Ilyen volt Riedl Frigyes és Horváth János: a Petőfi-kérdés problémáira mindketten a törvényszerű-általános és a történelmi-egyedi összhangjának igényével keresték a választ. Sok a közös vonás elméleti és irodalmi nézeteikben, módszerükben: a XIX. század hagyományait vitték tovább, s a modern tudomány igényei szerint próbálták átelleni a Petőfi-örökséget a jelenbe és irányt szabó eszményként a jövőbe. Az eredmény azonban nem igazolta mindenben a kutatás nemes szándékát, világnézetük, eszméik, koruk lehetőségei és nem utolsósorban egyéni hajlamaik, egyéniségük részletgazságok felismeréséig vezette őket, s nem lehettek mentesek néhány nagy tévedéstől sem.¹

„Petőfit mindenekelőtt kora képviselőjének tekintem.”

Riedl Petőfi-monográfiája nem készült el, a sajtó alá rendező: Sikabonyi Antal a megírt vázlat (felosztás, fejezetcímek) és a néhány kidolgozott „kész”-nek jelzett részletből állította össze a könyvet (megjelent: 1923-ban), mely így is egység, töredék-voltában is beszédes tanúja a tudós szemlélettének, egyéniségének. A monográfiában kidolgozatlan maradt az életrajz, Riedl elsősorban a Petőfi-életmű történelmi jelentősége érdekelte, s e kérdés tudományos értékű, tág horizontú meghatározására törekedett. „Petőfit mindenekelőtt kora képviselőjének tekintem” – írta (227), tehát a Petőfiiben megtestesülő történelmi tendenciák összetevőit világítja meg mindenekelőtt. „Koreszmék erejéről” szól, de csak az elnevezés kapcsolódik a szellemtörténet terminológiájához. Valójában sokkal több köze van a herderi-hegeli elvekhez: az „eszmeerők” fejlődése a folytonos tökéletesedés szakadatlan

¹A módszer és szemlélet vizsgálatánál felhasználtam a Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól c. kötet (1970.) tanulmányait, főként HORVÁTH Károly, H. LUKÁCS Borbála és HANKISS Elemér írásait.

áramlatát jelenti; az eszmék a történelem, s főként a nemzeti történelem kibontakozásának válnak hajtóerejévé, s így hatnak az irodalomban is. „Minden korban mindig, mindenütt látjuk az eszméket, mint hatalmas erőket, irányítást és hajtást az embereket, látjuk az eszmeerőt párhuzamosan működni a természeti erővel. Úgy mint a történeti eszmék, úgy hatnak az irodalmiak is . . . Petőfit vagy bármely más irodalmi jelenséget nem lehet elszigetelve tekinteni.” (24) Petőfit három nagy áramlat meghatározóiban vizsgálja: a nemzeti, a demokratikus és a népies „irányítás”-ban. Riedl szerint az eszméké a hajtóerő, az irányítás szerepe, de mögéjük széles történelmi tablót fest a korabeli Magyarországról s a megelőző évszázad történetéről, Európa demokratikus és forradalmi mozgalmairól.

Riedl módszerét döntően meghatározta a pozitivizmus tényisztelete és okkereső igényessége. Hirdeti, hogy az irodalmi jelenségeknek éppúgy megvannak a pontosan meghatározható okai, mint a természeti, fizikai jelenségeknek (22), ám a pozitivizmus három meghatározó tendenciájából (faj, környezet, időpont) Riedl többnyire az időpont: a történelmi adottságok szerepét hangsúlyozza és dokumentálja. Így alkalmazza pl. a klímaelméletet is. Az egzaltációra való hajlamot a magyar politikuskokban és költőkben a geológia felfedezéseivel magyarázza: a kövületekben feltárt hajdani délszaki flóra és fauna nyomán kikövetkeztetett tropikus klímával. De nyomban hozzátesszi, hogy a közszellem „villamos feszültsége” Európa és a kor általános jelensége volt, az irodalom és Petőfi is e „fel-felpezsdülő európai forradalmi közhangulatnak megfelelően” lett érzékeny kifejezője korának. – A pozitivizmus módszere főként Petőfi egyéniségének rajzát határozta meg. Irodalomszemléletének alapjaiból következik, hogy a karaktert is a korszellem adottságai között vizsgálja. Elsősorban azt keresi, hogy a személyiség adottságai milyen mértékben kerülnek összhangba a korszellem erőivel, egyedi tulajdonságai mivel segítik elő annak érvényrejutását, s melyek azok a jegyek, amelyek többek, mások, eltérőek, amelyek éppen túlzásaik miatt már nem szolgálják az „eszmeerők” tökéletesedését. Riedl – Taine szellemében – Petőfi egyéniségének alapvetően meghatározó jellemvonásait keresi. Két ilyen tulajdonságot jelöl meg: „Az első sajátosság: természetessége. Természetes az, ki úgy adja magát, aminő, olyannak adja magát, amilyenek az Uristen teremtette. A második sajátosságát lírai feszültségnek nevezem. Benne az érzelmeknek az egész tengere hullámozza hullámozik: lelke mintegy várja-leszi a külvilág benyomásait, hogy rezeghessen.” (74)

Arról, hogy a természetesség és a lírai alkat milyen termékenyen hatott a népies-nemzeti költészetre, valamint az új típusú személyes líra kivirágzására, s hogy Petőfi egyéni példája miként hozott új irányt irodalmunkba, arról már sok és érdemes szó esett Riedl előtt is. Arany és Gyulai óta e kérdésben úgyszólván mindenki egyetértett. Eltérő nézetek hangzottak el viszont arról, hogy az egyéni jellemvonásokkal megsokszorozódott, jelentőssé tett népköltészet mit fejezett ki inkább: a nemzeti esztétikumot, demokratikus irányt, európai divatot, a fejlődés törvényszerű tendenciáját, vagy csupán irodalmunk nemzeti karakterének kiteljesedését? Riedl történeti összképe elsősorban a művelődés történetének tablója. Szemléletének ez az iránya ellentmondások forrása, de számos eredmény alapja lesz. Itt pl. az „eszmeerők” megvalósulását kutatva körképében helyet kapnak a kelet-európai változatok, s az irodalom mellett szól a zenéről és képzőművészetről is. Nem mellőzi a hazai irodalmunk népies-nemzeti törekvéseit sem, de Petőfi alkotó zsenijének korszakosan újat teremtő nagyságát emeli ki elődeivel és nagy kortársaival szemben: „Vörösmarty képzeteletének zökkenései miatt nem ritkán bonyolult, sőt kényszeredett és homályos. Arany ismét (ámbár népies) néha tömörsége miatt nehezen érthető” (111) – írja. Az Arany-Petőfi összehasonlítás szokatlan mérlegére nem ez az egyedüli példa a könyvben: Petőfi prózájának dicséretében is ott a szembeállítás: „Aranyé körülmenyes, lassú, vontatott, van benne költői szépségei mellett is valami feszesség, jegyzői; Petőfié ellenben epigrammatikus, csupa tűz, elevenség, fordulatosság, rövid mondatokban finomra csiszolt pointe-ket magában foglaló.” (199)

A természetesség és a népköltészet egységének nemcsak művelődéstörténeti képét és jellemrajzát írja le Petőfinél, hanem népdalformáinak elemzésével bizonyítja azok esztétikai értékét. Kiemelkedők pl. a verskezdő természeti képek (iniciális) művészi változatának leírásai (96 kv.), s a népköltészeti sajátosságok mély és személyes esztétikumának elemzése Petőfi lírájának egyéb ágaiban. Riedlnél a művészi kép kibontása a műalkotás egészének vizsgálatához kapcsolódik, esztétikai és lélektani jelentését egyforma erővel világítja meg. Hangsúlyozunk kell ezt az elemző igényességet azért is, mert Riedl előtt – monográfiákban, tanulmányokban és vitacikkekben – főként Petőfi költészetének jelentőségéről, alapvető sajátságairól, egyéniségéről – modern kifejezéssel élve: a Petőfi-modell érték-

rendjéről írtak, vagy a munkáiban jelentkező hatásokat kutatták. Petőfi műveinek esztétikai nagyságát is megvilágító, tudományos értékű elemzés (olyasféle, mint a túlzásaival is jelentős Meltzl Hugóé), igen kevés volt még ekkor. Azt kell mondanunk, hogy Petőfi nagyságának, költői népszerűségének igazolása éppen az irodalomtudomány oldaláról késett. Riedl eredményei azonban részeredmények maradtak, épp koncepciójának, módszerének következetes érvényesülése miatt.

Irodalomszemléletének és a metódusnak lényegéből már jól láthatók vizsgálódási körének határai. A korszék és a meghatározónak tartott jellemvonások összhangjából meggyőzősen vezette le Petőfi költészetének újdonságát, esztétikai értékeit. A természetesség és a lírikus feszültség valóban lényeges jegye volt egyéniségének, költészetét e két vonás nélkül aligha magyarázhatnók, – de csak e két jegy alapján sem. Különösen akkor nem, ha – mint Riedlnél és a pozitívista irodalomtörténetírásban általában – e tulajdonságok csak mint spontán adottságok érvényesülnek, ha ezeknek statikus állandósága hangsúlyozódik, a változás, a fejlődés lehetőségei nélkül. Riedl, láttuk, főként az összhangot kereste kor és egyéniség között, azokat a jegyeket, melyek a fölvetett képletből levezethetők. A korszakkal való találkozások során így a személyiség változatlan marad, egyén és környezet bonyolult kölcsönhatása jelentősen leegyszerűsödik. Ebből az egyoldalú szemléletből fakadó hiányok élesen megmutatkoznak olyan költőnél, mint Petőfi, akire nemcsak a művelődés történetében tükröződő korszak hatott, s aki nemcsak a Riedl által megjelölt két jellemvonás reakciójával fogadta azokat. Az egyszerűsítés már a természetességhez szorosan kapcsolódó művek értékelésénél, bemutatásánál is megmutatkozik.

A természetesség, mint meghatározásából is kitetszett, spontán érvényesülő tulajdonsága a költőnek, amelyet készen kapott s amelyet lírikus impulzivitásával felerősítve fejezett ki műveiben. Rendkívüli tehetsége így került összhangba kora követelményeivel, s lett annak új irányt teremtő alkotója. Tökéletesnek született, rendkívüli alkat: egy romantikus zseni képe ez. A művelődés tényeire oly érzékenyen figyelő Riedl megfesti ugyan Petőfi műveltségét, de nyomban leszögezi: „Gondal művelte önmagát és tehetségét, de azért mégis csak az maradt, amit ő úgy fejez ki: „a korlátlan természet vadvirága vagyok én.” (75). Ebből a szemzőből viszont a természetességből fakadó népiesség és az „eszmeerők” fejlődésének rajza a valóságosnál jóval szürkébb, egysíkúbb lesz. Riedl itt a fejlődés ellentmondásos herderi-hegeli eszméjét is szinte romantikus regényességgel egyszerűsíti le, szemléletének köréből fontos művek és fontos tények esnek ki. A vázlatosan kidolgozott életrajzi fejezetben szó esik ugyan a költőt ért támadásokról, de ezeknek tartalmát nem vizsgálja, nem is tartja jelentősnek, inkább az általános elismerést hangsúlyozza (209), hogy/Petőfi „jókor jött”, s sors és az irodalmi élet minden mozzanata mintegy készen várta őt (210). Az irodalmi életbe lépő Petőfi azonban átélte és tudta, hogy a „korszak” nem diadalmaskodik akadály nélkül. Tudatos költői programmal lépett fel, az egész korszak uralkodó ízlésével fordult szembe, elszántan verekedett irányának győzelméért, vitáiban sebeket kapott és sebeket osztott. Más volt és más lett a karaktere is. Nemcsak a Riedl által említett érzékenység a jellemzője az irodalmi életbe lépő Petőfinak, hanem az elszántság, a következetesség, a csatározásokban szerzett keserűség és csalódottság is. E jelenségek mellőzéséből következik, hogy Petőfi költészetének szatirikus iránya egyáltalán nem foglalkoztatja Riedlt, *A helység kalapácsának* tárgyalása szinte teljesen kimarad az összképből. A jelentősebb epikus költemények mellett külön fejezetet szánt pl. a *Salgónak*, a *Bolond Istóknak*, a novelláknak, de ez a zseniális mű, mely szintén a támadások egyik céltáblája volt, nem szerepel a könyv vázlatában sem, csak az életrajzi részben említi egyszer, cím szerint. Nem jegyzetlapok esetleges hiányáról van tehát szó, hanem a szemlélet egyoldalúságáról. A Riedl által megrajzolt természetesség-fogalomba sem a tudatos irodalmi program, sem a keserű viták, sem a szatirikus-humoros adottság nem fért meg, – erről különben másutt is igen kevés szó esik.

Riedl a pozitívizmus „természettudományos” igényességével és objektivitásával közeledik a politikai versekhez. A politikai költészet létét és reformkori kibontakozását a hazai és európai, a történelmi és művészeti előzményekből magyarázza. Az okszerűség igényével bizonyítja azt is, hogy a Petőfi egyéniségét meghatározó két jellemvonásból, a természetességből és a lírai feszültségből szükségszerűen következett a szabadságszeretet, mely alapvetően meghatározta költészetének fő irányát. Riedl az Alföld szeretetét is innen magyarázza: „Annál rajongóbban szerette Petőfi az Alföldet, mivel benne a szabadság symbolumát és a korlátatlanságot áhító lelkek tükrét látta.” (135–136) Hazaszeretetének – tehát hazafias lírájának – fő jellemzőjét is e természetességből fakadó szabadság-

szeretben jelöli meg. „Szabadságszeretete fokozza hazaszeretétét: annál inkább szereti a hazát, mivel szerencsétlen, mivel nem szabad.” (117) Műveltsége, a francia forradalom történetének tanulmányozása, ismerkedése az európai politikai költészettel csak megerősítették, tudatosították céljait, eszméit. A szabadság és forradalom költészetbe emelése itt nem „importált” áramlat, melyet megtanultak ugyan a francia és angol példákból, de amely lényegében mindig is idegen és veszélyes eszmekör maradt a magyar nemzeti karakter számára. Ez volt Kemény Zsigmond és Beöthy nézete, s korábban Riedl és hasonlóan vélekedett a felvilágosodás és a francia forradalom magyarországi hatásáról.² Most a tudományos objektivitás igényével lépett tovább, – de csak addig a határig, ameddig ez a fajta objektivitás elvezethette.

Elméletének gyenge pontja most is a Petőfi-karakter romantikus leegyszerűsítése, statikus vázlatossága. Petőfi, mint a koreszmék kifejezője „végtelen demokrata” (122), de elsősorban patrióta – írja –, aki a szociális eszmék elvont nemzetköziségét mindenkor alárendelte a magyar nemzeti politikának. Riedl itt a demokratikus törekvések és a nemzeti-politikai eszmék korabeli, dialektikus összefonódottságát, ellentmondásos hazai útját egyszerűsíti le. Elméleti alapjai most is világosak. A nemzeti gondolat hangsúlyozása nemcsak a Petőfi-irodalom vezérfonala volt, hanem politikai és kulturális életünknek még a 20. század elején is fontos tendenciája. A népnemzeti iskola egyoldalú túlzásaival szemben Riedl elismeri a demokratikus-forradalmi tendenciát, de alárendelt viszonyba állítja a nemzeti gondolattal. Teszi ezt azért is, mert a kor főbb irányait, eszmei áramlatait nem a konkrét társadalmi életből, a közvetlen politikai tényekből vonja le, hanem a művelődésből, s főként a művészetekben tükröződő jelenségekből. Ahol viszont az önálló polgári állam nemzeti jogalapjának, nemzeti karakterének tendenciáit hangsúlyozzák. – Petőfi azonban más jelenség volt, több, mint ami a művelődéstörténeti vizsgálódás alapján magyarázható. Riedl rokonszenves objektivitással próbálja megrajzolni Petőfit, a forradalmi költőt, de ez is csak módszerének határai között sikerülhetett. Jellemvonásaiából következett szabadságszeretete, írta, ebből a tettekre hazafiság, a karakterét meghatározó lírai feszültség pedig egyenesen a forradalom ügyének szolgálatára rendelte őt. Március 15. Petőfi napja volt Riedl szerint is, a forradalom küszöbe, melyet számtalan esemény készített elő. Igaz, hozzáteszi, hogy e nap eseményei „tárgyilagosan tekintve voltaképp nem egyéb, mint egyetemi hallgatók és fiatal írók zenebonája.” (217.) A komoly események csak ezután jönnek, írja, de itt már nem kíséri tovább Petőfi útjait. Amit ezután a költőről mond, annyi, amennyit a leegyszerűsített jellemrajz alapján elmondhatott. „Petőfi szélsőségekre ragadtatta magát, de ne felejtjük, hogy a forradalom a szélsőségek ideje. Petőfi meggyőződése és temperamentuma oly erős volt: minden mély lelki talajból fakadt nála, nem fogunk tehát e paroxysmuson csudálkozni.” (120) A lírikus alkat szélsőségeit, a magát korlátlanul érvényesítő zsenit hajlandó csak tudomásul venni. A költő közéleti szereplését nem vizsgálja, így kiszorulnak azok a művek, amelyek a politikus Petőfi súlyos vívódásait, csalódásait jelenítették meg, elmarad a magán- és közélet, az eszmék és a valóság, a forradalom és a nemzeti célok ellentmondásain töprengő művek ismertetése. Természetesen nem kérjük számon Riedltől mindazt, amit azóta évtizedek kutatómunkája tisztázott (vagy máig sem tisztázott): Petőfi politikai műveltségének, nézeteinek teljes összetettségét, közéleti szereplésének pontos rajzát. Arról van csupán szó, hogy a tudós objektivitása is zsákutcába vezet, ha a maga vállalta elmélet csak részben kapcsolódik a tények objektivitásához – ha tehát elismeri a történelem erőinek meghatározó szerepét, de annak ellentmondásosságát és nyitott problémáit nem; ha az embert és a költőt csak a maga által megrajzolt jellemkép kereteiben vizsgálja, s nem a valóság meghatározó koordinátái között.

Riedl a romantika hatását is a természetes és a lírikus Petőfi egyszerű jelleméhez méri, így csak e szűk körben értékeli jelenlétét. A természetességhez képest idegen közeg ez, és csak annyi ér el a költőhöz, amennyi a kor dívatja: inkább a külsőségei, ríktő színei; egyéniségében viszont az indulatok, szenvedélyek és a korlátlan individualizmus felszabadítója (71–72). Ebből a látószögéből értékeli romantikus műveit; mármint azokat, amelyek ebbe a romantika-értelmezésbe beleférnek: a *Salgót*, *A hóhér kötelét* és drámai kísérleteit. S ahogy a népiesség spontán, szinte ösztönös értelmezéséhez nem illeszkedett *A helység kalapácsának*, a szatirikus, humoros népiességek taglalása, úgy marad el most a romantika szűk értelmezése alapján a *Felhők* elemzése, valószínűleg azért, mert sem a benne megfogalmazódó válságélményt, sem annak gondolati magvát nem tarthatta komolynak. A gondolkodó

² RIEDL Frigyes: A magyar irodalom fő irányai. Bp. 1896. 127–128.

Petőfőről különben sem volt nagy véleménye, Vörösmarty vagy Arany mélységeit e téren soha nem érte el, írta (111). Sokkal inkább illet Riedl koncepciójához a drámák szélsőséges jellemeinek bemutatása, vagy a helyzetek és az erkölcsi világkép romantikus szertelenségeinek elemzése *A hóhér kötelében*. A regény szereplői csak két végetet ismernek, kártya vagy koldusbot, „virtuózai a nyomornak”, írja „dolgozni nem tudnak vagy nem akarnak” (189). S bár úgy ír e regényről, mint romantikus műről, s bár megállapítja, hogy annak középponti szenvedélye a bosszú, mégsem az foglalkoztatja, hogy vajon Petőfit ekkor miért épp ez a szenvedély érdeklí ilyen mélyen, ilyen következetesen. – Természetes, hogy *Az apostolban* sem lát mást, mint a lírikus Petőfi exaltációját, aki személyes élményeit, néhány napos elkeseredettségét „egy múló hangulatot” rögzített, s ezért egyoldalú műnek tartja (178). Leírja, hogy Szilveszter sorsa a világszabadságért küzdő nagy férfi tragédiája, akit nem ért a világ, az eszmét azonban éretlennek, kiforratlannak ítéli, mivel a zsarnokölést sem a maga művészi-gondolati közege belül értékeli, hanem mint „szellemi deficitet” (177). Azt kell mondanunk, nem is írhattott mást, ha Petőfi egyéniségéből csak a szélsőségekre hajló lírikus alkatot látta, csak ehhez kapcsolhatta a mű romantikus jelentés-rétegét is.

Pedig Riedl számára a Petőfi-könyv, a Petőfi-téma nem pusztán tudományos feladat volt. A mű írására évekig készült – így írja a sajtó alá rendező tanítvány; a kéziratokat senkinek nem mutatta, senkinek nem beszélt róla, – eleve árulkodó jel, hogy mélyen vállalt feladat volt, személyes ügye. Németh G. Béla szép és meggyőző portrét adott Riedl egyéniségéről. Leírja, hogy e látszólag derűs, mindenkire kedves egyéniség mennyire zárkózott, magányos, labilis idegzetű, s az öngyilkosság gondolatáig kétségbeesett ember volt. Ennek az egyéniségnek leghívebb tükrözője az Arany-könyv, a rokonlélekről szóló monográfia, amelyben egyénisége, tudományos eszméi, irodalomszemlélete, nemzetről és társadalomról vallott koncepciói maradéktalan szintézisben érvényesülnek. Így kell lennie, már csak azért is, mert ez a könyv elkészült, ez a könyv lett valóban a legjelentősebb, és legtöbbet forgatott műve, szinte napjainkig.³ Ám mindez nem cáfolja, hogy élete hanyatló korszakában a másik típushoz, a másik költőhöz forduljon, nosztalgikus szeretettel. Ahhoz, akit oly különböző eszmék alapján tettek „másikká” hamisan, Arany ellenében. A szerző és a téma személyes kapcsolatának beszédes bizonyítéka az, hogy Petőfi és Arany összehasonlítása Riedlnél, és éppen Riedlnél, a szokásostól eltérő nézeteket hordoz. Elsők és egyenlők, – vagy éppen Petőfi az, aki felülmúlja a bonyolult, a nehézkes Aranyt. És nemcsak némely népies műfajban, neincsak a próza ragyogó frissességében, hanem – mint láttuk – személyes tulajdonságaival is. Riedl könyvének legszebb lapjai azok, ahol Petőfi egyéniségét festi, s leginkább akkor, amikor Petőfi érzésvilágának gazdagságát, állandó magas hőfokát értékeli. Vannak érzelem-zsenik és érzelem-vakok, írja. Petőfi természetesen „érezlem-zseni” (87), de talán nem is ezért csodálja legmélyebben. „Ha ilyen rendkívül erős és folytatólagos érzelmek mellett akaraterije gyenge lett volna, akkor Petőfi egészen belső életre szorult volna. Erős érzelmeinek azonban megfelelt erős akaraterije. Ez különleges jelelvonása, amelyre nézve különbözik a költők rendes típusától. Nagy érzékenység, lázas fogékonyság, rendkívüli képzelet és nyelvérzék, bús hajlam gyakori elernyedéssel – ez többnyire a költők erkölcsi fiziognómiája. Petőfi más volt! . . . Nem a körülményektől akar függni: hanem maga kovácsolja sorsát.” (89). Azt hiszem, a lényeges ponton vagyunk: a saját sorsa kerekében őrlődő tudós utolsó könyvének nosztalgiajánál, az elmulasztott tevékeny élet, érzelemgazdag élet dicséreténél, a tudós rejtőzködő önkritikájánál. – S megint itt az összevetés Arannyal és Vörösmartyval is. Arany az „izgalmak és idegkimerülés közt révedező, búskomorságra hajlandó remetéje a költészetnek”, Vörösmarty csak képzeletében éli át viharait, „Petőfit velük szemben a cselekvő élet energiája valami vad tűzzel hajtja előre, azzal a tűzzel, amely például megvan egy bátor katonában, vállalkozó hajósban vagy vadászbán.” (90) Számára ez a tevékeny és lobogó Petőfi volt a korszellem megtestesítője, egyformán jelentős a múlt és a saját kora számára. Riedl az első világháború, a „katasztrófák katasztrófájának” (227) árnyékában, s a maga életének mélypontján egyértelmű és egyszerű időszaknak látta a reformkort, határozott és nagszerűen cselekvő egyéniségnek Petőfit, akinek személyiségét nem a töprengő vívódás, a gondolati mélység, hanem érzelemvilágának rendkívüli gazdagsága tette képessé a kor eszméinek cselekvő

³NÉMETH G. Béla: Az irodalomtörténeti pozitivizmus magyar mintaműve (Riedl Frigyes Arany monográfiája) Létharc és nemzetiség c. kötetben. A Petőfi-könyv személytelenségéről nem osztjuk a szerző véleményét (191.).

szolgáltatára. Személyes elfogódottság és tudományos módszer így kerül egységbe Riedlnél, így lesz a szubjektív alap az objektív módszerrel tudományos eredmények létrehívója: így vezeti el a politikai költészet európai távlatú tablójának megrajzolásához, jelentőségének, szükségességéhez, szűkségszerű voltának, magasrendűségének elismeréséhez. És így lesz e kettős szálú koncepció vizsgálódási határainak lezárója is: csak az kerül szemléletének körébe, amit a reformkor és Petőfi egyéniségéből eszményi nagyságként állíthatott saját maga és jelene elé, s csak az, amit az okszerű pontosságra törekvő tudományos módszerrel körülrajzolhatott. Riedl tudóshoz méltó objektivitással közeledett tárgyához, ezért töredék-voltában, hiányaival és ellentmondásaival együtt is olyan könyv ez, amelynek eredményei, következetessége tiszteletet, szubjektív elfogódottsága rokonszenvet ébreszt.

„A magyar klasszikus ízlés első, spontán képviselője Petőfi”

Több esztendő, bár másféle előkészület alapozta meg Horváth János Petőfi-könyvét. – Horváth János azok közé a ritka tudósok közé tartozott, aki tudományos munkásságának rendszerét alakította ki előbb, elméleti alapokat, módszert jelölt ki, melyhez egész pályáján következetesen ragaszkodott. Az alapelveit összegző tanulmány: a *Magyar irodalomismeret* 1922-ben jelent meg, a Petőfi-könyv 1921-ben. Nagyobb igényű gondolati rendszer kialakulása természetesen hosszú folyamat (nyomait több tanulmánya őrzi); s így azt mondhatjuk, hogy Horváth Jánosnál az elméleti irány kimunkálása mintegy egy időben folyt annak gyakorlati alkalmazásával: irodalmi nézetei alapozták meg a költő pályájának elemzését, s a konkrét irodalmi, irodalomtörténeti anyag volt hivatott igazolni az elméleti irányt. Horváth János irodalomszemléletével már sokan foglalkoztak (Barta János, Bodnár György, Keresztury Dezső, Klanczay Tibor, Somogyi Sándor, Tóth Dezső), így most csak azokat a vonásokat emeljük ki, amelyek a Petőfi-könyv szintézis-teremtő elveit magyarázzák.

Horváth János szerint az irodalom: „írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével.” E szellemi viszonyban „az olvasót irodalmi szempontból egyneművé avató közös lelki forma” fejlődésének fázisait vizsgálja az irodalmi ízlésben és az irodalmi tudatban, a történeti és a lélektani hitelesség igényével. E „közös lelki forma” főként az irodalmi tudatban tükröződik a maga komplex egységében, ennek meghatározó kritériuma pedig az elmélyülő nemzeti eszme, mely erkölcsi egységet is jelent. E fejlődés történeti meghatározottságú, ellentmondásos folyamat, mely évszázadok után, a nemzeti klasszicizmusban jut el a végső kitisztuláshoz; megtestesítői a költészetben Petőfi és Arany, az irodalmi tudatban pedig Arany és Gyulai szemlélete. Elméletének lényegéből kitűnik, hogy a XIX. századi hagyományok folytatója ő is, mint Riedl. A herderi-hegeli eszmék alapján él benne a fejlődés organikus elvének hite, s az, hogy a történelem ellentmondásos szakaszai egy végső cél, a kiteljesedés felé vezetnek. Szerinte ez a nemzeti irodalom kibontakozása, annak morális és esztétikai magasrendűségében: ott egyesül az egyéni és az általános, a nemzeti karakter a személyes nagyság egyedi jegyeivel; s itt forrnak egységbe irodalmunkban a népi, nemzeti és európai elemek.

Horváth János módszerének lényegéről is világosan szólt. Erdemes lesz őt magát idéznünk, annál is inkább, mert volt rá példa, hogy a korábban polarizáltan jelentkező két iránynak, a pozitívizmusnak vagy a szellemtörténetnek egy-egy ágához sorolták. Pedig leírt programjában és irodalomtörténeti műveiben leginkább a komplex módszert teremtő igény uralkodik. Jól ismerte korának tudományos elméleteit, mindegyikből kiemelte a termékeny és hasznos útmutatást – s mindegyiktől a teljesség igényének nevében el is határolta magát. *Nemzeti klasszicizmusunk irodalomszemlélete c.* (1930–31) dolgozatában (kézirátát Korompay H. János szívességéből láthattam) fejtegeti, hogy az irodalomtudomány egyik iránya megállt a közvetlenül érzékelhető rész-igazságok előtt, a másik a metafizikánál, pedig egyik sem lehet meg a másik nélkül. „Nem valamely szöveg-értelmezés, egy mű, egy író önmagáért, hanem mindenik egy tágabb horizont s végül egy teljes *szintézis* kedvéért tárgya az érdeklődésnek. Így a történet tényezői közül is kevésbé az egyén, mint a közösség, s amaz is csak mint annak részese.” Ez a „közösség”, az Arany–Gyulai programja értelmében megfogalmazott nemzeti közösség, úgy, ahogyan az a nemzeti klasszicizmus ízlésében és irodalmi tudatában megtestesül. A történeti tényezők meghatározó szerepét is főként abban a vetületben vizsgálja, amely ebben a tudatrendszerben, illetve az ahhoz vezető fejlődés egy-egy állomásán jelentkezett.

A történeti igényű vizsgálódás körébe így mindenekelőtt a művelődésben tükröződő jelenségek kerülnek: gondolat- és ízlésrendszer; az egyéni teljesítmény, egyéni alkat, mint ezek megformálója,

teremtő alakítója jelenik meg. Horváth János irodalomszemlélete itt a művelődéstörténeti iránnyal érintkezik, s ennek jegyében ő is, mint Riedl, a kor műveltségének, s főként az európai és a hazai irodalom hatásának árnyalt rajzára törekszik. Horváth János viszont hangsúlyozottabban vizsgálja a kölcsönhatásokat, szemléletének középpontjában mindig az újat teremtő géniusz áll: nem azt keresi csupán, hogy Petőfi milyen irányokhoz, művekhez kapcsolódik, hanem legfőképpen azt, hogy miként teremtett ezekből egyedit, csak őrá jellemzőt s miként hatott vissza a hozzá érkező áramlatokra. Ezt a bonyolult kölcsönhatást szinte minden rezdülésében meg akarja világítani, élményvilágának rajzával és főként műelemzésekkel.

Ily módon árnyaltabb lesz a személyiség rajza is: az örökölt, a tanult, az átélt mozzanatok egyaránt fontosak. Mint ezt a német pozitívizmus módszere előírja, – mondhatnánk. Horváth Jánossal kapcsolatban azonban, épp az egyedi jegyek feltárása, az érzékeny műelemzésekben dokumentált fejlődés-rajz alapján inkább a francia pozitívizmus (Lanson és Brunatière) iskoláját szokták emlegetni. Ha nagyon erőltetnénk a pozitívizmushoz szóló kapcsolatot, még azt is hozzátehetnénk, hogy a nemzeti klasszicizmus elvében is kimutatható némiképp Taine hatása, aki szintén fokozottan hangsúlyozta az irodalmak nemzeti jellegének kibontakozását, s azt is, hogy az ilyen, nemzeti karaktert kiteljesítő korszakok kedveznek leginkább a remekművek létrejöttének. – E gondolat azonban nyilván herderi hagyományra megy vissza Taine-nél is; másrészt ismét Horváth János saját, kidolgozott módszerére kell figyelmeztetnünk. Az ő nemzeti klasszicizmus-fogalma összetettebb: nemcsak évszázados fejlődés tetőződése, hanem értékmérő norma, kritikai elv – szintézist teremtő irány, s ez mind a francia, mind a német pozitívizmustól elhatárolja őt. Horváth János különben Taine módszeréről (Péterfyt követve) kritikusan nyilatkozik: „... az egyén is törvények rideg sémájába halványul s Taine az emberi sorsot egy pszichológiai kétszerkettő formulára hozta le.”⁴ – A korhűség, a történeti, művelődéstörténeti tények tisztelete pedig a szellemtörténeti irány metafizikus, szubjektív kategóriákkal dolgozó, intuitív módszerétől választja el élesen.

A Petőfi-könyv műfajának közelebbi meghatározása újabb kérdéskörbe vezet. „Könyvem egyetlen célja Petőfi jellemének lírai meghatározása” – írja az első mondatban. „Nem életrajzot írok tehát, s nem esztétikai méltatást, de „monográfiát” sem; a könyv „fejlődésrajz”, „pályakép”, „csak esszé”, s Horváth János megjelöli pontosan annak vezérfonalát is. A költő egész pályáján, valamint az egyes műveknél „líraiságuk mibenléte és jellege, a műalkotásnak az ihletett lélekhez való közvetlen viszonya, létrejöttének lélektani folyamata” (5) érdekli. (Az 1926-os kiadás lapszámaira hivatkozom.) Itt mintha a szellemtörténet időtlen kategóriáját használná, mintha valami elvont magatartásformában keresné a líraiság természetét. Horváth János azonban a lírai kibontakozás útjait is történelmi meghatározottságában vizsgálja, s úgy tűnik, alkotáslélektani szempontjai – ha módszerbeli kapcsolatokat keresünk – sokkal inkább a pozitívizmushoz kötődnek. A személyiséget ő is, mint Riedl, annak lényeges vonása, uralkodó képessége alapján határozza meg, de főként az alkotásokban, a művészi közeg árnyaltabb, gazdagabb tükrözésében. Elevenebb és színebb portré ez, mint Riedlé, de lényegében éppoly statikus, alapvonásaiban éppoly változatlan. Ám épp ennek a jellembeli állandónak a meghatározása az, amellyel Horváth János ismét túllép a pozitívizmus módszerén is. A karakter meghatározó jegye ugyanis esztétikai szintézist teremtő elv: a magyar klasszicizmusé. Mint elméleti tanulmányaiban kifejtette, a magyar klasszicizmus erkölcsi kiteljesedést is jelent. A „magyar jellem” Horváth János számára értékmérő norma, melyet polemikus éllal fogalmazott meg Adyról szóló tanulmányában. Az új lírikusok – írja itt – szembefordultak költészetünk három alapvető pillérével, meghatározó jegyével: „Erős, de sohasem fitogtatott nemzeti érzés és fajszeretet; tisztas, férfias szemérem; s világos, közérthető beszéd.”⁵ Pár lappal odébb az új költészet elutasító ítéletéből, mintegy negatívan rajzolódnak ki a „magyar jellem” más, meghatározó vonásai: „E tobzódó érzéki-séggel kapcsolatos Adyék lírájának egy nagy szegénysége. Eltűnt a jókedv, el az egészség derült mosolya, a fiatalság hangos kacagása, el a magyar ember kedves, bölcs humora, el minden, mi érett emberben is gyermekded maradhat.” (20) Hazaszeretet, harmónia, természetesség, kedély – alapvonása lesz a Petőfi-karakternek, s itt máris feltűnnek a Riedl képéhez oly hasonló jellemvonások. Erkölcs és akarat egységét, líraian felfokozott állandó energiáját hangsúlyozza ő is a Petőfi-könyvben.

⁴ HORVÁTH János: Riedl Frigyes emlékezete. Irodalmi Tanulmányok. Bp. 1956. 520.

⁵ HORVÁTH János: Ady s a legújabb magyar líra. Bp. 1910. 14.

Érdemes idéznünk szép sorait: „Jelleme vérmérséklet; tanácsadása: lírai energia; tiltása: gerjedezés elképzelt kényszerek ellen. Ritka vérmérséklet, melynek legnagyobb izgalmait erkölcsi ingerek okozzák; ritka szerencsés jellem, melynek minden mozdulása erélyes indulatokban közölheti magát a világgal. Ritka nemes férfi, kinek ellenőrizhetetlen ösztöne is kész erkölcsi eszmény.” (365.) Gondolatvilága nem mély szinte sem, csak a lírai közegben emelkedik filozófiai magasságokig. Mert alapvetően lírikus alkatnak tartja, mint Riedl, ebből következik az önérvényesítés vágya, az állandó megnyilatkozási kényszer. Horváth János vizsgálatainak fő iránya épp az lesz, hogy a magyar klasszicizmust megtestesítő lírai karakter miként találja meg a költészetben kibontakozásának útjait.

Könyvének vezérfonala így a lírai önérvényesítés fázisainak vizsgálata. Tökéletesedéséhez a költőnek élményi tartalomra van szüksége. Az alkotásokban tehát élmény és mű viszonyát vizsgálja – mely ismét a szellemtörténet módszerére emlékeztet. Csakhogy Horváth Jánosnál az élmény és a kiváltott reakció is a maga sokszálú meghatározottságában jelenik meg, nem pusztán primér lelki adottságokkal hozza kapcsolatba, nemcsak az érzés analizésére figyel, nemcsak az „örök emberi” vonásokat keresi, hanem minden egyes fázisban a valóság meghatározó vonásait: a körülmények konkrét, időbeli és történeti adottságait, s természetesen azokat az eszméket, amelyek az élményben és a belőlük fakadó művekben megformálódnak.

Amíg Petőfi lírai élményvilága szegény, képzeletéből teremti meg gazdagságát – írja. Pályájának első korszakát „A lírai szerepjátszás kora” címen elemzi. A szerepjátszás-elméletéről már sok szó esett a Petőfi-irodalomban, most inkább ennek alapjaira, az élmény és mű kapcsolatának vizsgálatára, és a változó értékítélet egy-egy állomására figyelünk majd. Horváth János a *Cipruslombok*... és a *Szerellem gyöngyei* elemzésénél az élményi anyag csekély voltára, keresett és mesterségesen szított jellegére figyelmeztet, melyből nem születhetett jelentős és egyéni lírai forma. „Mint hogy az alkotás végső forrása, az élmény csak a költő felcsigázott képzeletében látszik rendkívüli módon személyesnek, ihlete azonban nem ösztöntől rendkívüli: igazán új, saját műformát nem is hozhat létre, hanem hol az ihlet igénytelenebb igazságához esik vissza, hol pedig a képzelet rendkívüliség lírailag hamis műfogásaihoz folyamodik.” (143) Azokat a verseket emeli ki, melyekben a részvét lírai intenzitása teremt művészi értéket. Itt tehát az élmény szegénysége a mértéke az esztétikai értéknek is. Az ifjú Petőfi épp azért csak azokban a formákban alkot először jelentőséget, ahol az általánosítás dominál: vagyis a népdalokban, s azokban is különösen ott, ahol tárgyas keretbe (elképzelt helyzetek, fölvetett jellem, események rajza) öltöztetheti lírai mondanivalóját: vagyis a zsánerdalokban. Petőfi beleélő képessége, szerepjátszási készsége itt valóban magasrendű esztétikai értékek megteremtője lesz, s ezt Horváth János kiváló elemzésekben tárja elénk. A költő itt megtalálta a kor és a saját fejlődési szakaszának megfelelő műformát, ez az összhang alapozta meg e korszak természetének nagyságát. A fejlődés azonban a lírai önérvényesítés felé, egy magasabbrendű, nemzetit-népit-egyedit megtestesítő lírai költészeti szintézis irányába halad. Ehhez azonban élményi gazdagság szükséges, ennek hiányát a tudatosodó művésznél az „új ingerek szükségérzete” (216) pótolja, ez lesz a fejlődés hajtóereje. Így történik ez szerinte a *Felhők*-ben és az egész 1846-os válságperiódusban. E nézet cáfolatánál sem kell már időznünk: Illyés Gyula, Sötér István, Pándi Pál, Fekete Sándor bőséges érvekkel és árnyalt elemzésekkel világították meg e korszak sokféle mélységbe nyúló gyökereit.⁶ Azt emelnék itt ki, hogy ha a tényekkel nem is teljesen, de a saját módszerével egyelőre maradéktalan összhangban rajzolja meg a pálya további állomásait. Legszebb lapjai azok lesznek, ahol az élményi alap erősségét, a lírai alkat legmélyebb rezonanciájával együttesen vizsgálhatja, ahol a népi-nemzeti-európai költészet a legmagasabb szintézisben egyesül Petőfinél: a szerelmi lírában, mely Horváth János szerint Petőfi alkotói kibontakozásának egyik fő iránya. A másik: – miként Riedlnél – a politikai költészet – s itt már a szerző nézeteinek mélyebb vonulatát, módszert és értékítéletet meghatározó vonásait kell megkeresnünk.

Annál is inkább, mert Horváth János világosan látta s mélyebben indokolta, hogy Petőfi költészetének, személyiségének kiteljesedése miért éppen a politikai líra volt: „Neki a politikai gondolat nem lehetett múltó lírai inger, mert nem egyéb saját egyénisége legőszibb tulajdonságának, a szabad

⁶ L. a legutóbbiakból: FEKETE Sándor: A vívódó költő. Meztláb a szentegyházban c. kötetben Bp. 1972. 15–69. – PÁNDI Pál: Jegyzetek Petőfi „Felhők” ciklusáról. Petőfi állomásai, Bp. 1976. 185–227.

személyességnek eszmévé tisztulásánál. Petőfi most válik ugyan igazán politikai költővé; de neki a politika nem alkalmoszerű lírai téma, mint sok más politikai költőnek, sőt nem is csak időhöz kötött élmény, hanem legszemélyesebb lírai megnyilatkozása a maga valójának, igazi önkifejezés, egyenes, csak eszméivé kivetített folytatása naivabb éveit jellem-lírájának, előfutári fontosságukat csak most igazán eláruló önarcképeinek. Nem múlt tünet, hanem fejlődésbeli beteljesedés." (273) Leírta azt is, hogy politikai költészete 1846–47-ben azért nem bontakozhatott ki, mert „még ez idő szerint – csupán nagy általánosságban nyer külső ösztönzést a közélet jelenségeitől” (381). Azt váránk tehát, hogy a jellemkép és a költészet élményi indítékú fejlődésének rajza az 1848/49-es politikai versek elemzésénél teljesebb ki igazán. Mégsem ez történik. Előbb – láttuk – az élmény szegénységével magyarázta az esztétikai érték csekélységét; – a Júlia-versekben – módszeréhez következetesen – e személyes átéltségből fakadó magasrendű költészeti eredményeket vizsgálta. Most azonban az élményi intenzitás más irányú: „Azonban épp e túlságosan erős inger válik – művészi szempontból – kárára, úgyhogy a nemzeti erő és önérzet méltóságos képviselése helyett, többnyire egy fölingerelt vérmérséklet haragos kitérőseinek leszünk a tanúi.” (449)⁷ „A harag rossz tanácsadó s költői ihletnek fölöttébb terméketlen. A mértéktelen haragnak nincsen ritmusa, nincs lírai rezonanciája.” – folytatja (451), a legtöbb vers „eldurvul”, elfajzik, felhígul, elerőtlenedik.” (451) Ezek közé sorolja az *Ausztria*, az *Élet vagy halál*, *A márciusi ifjak*, *Négy nap dörgött az ágyú* c. verseket. Elméletben és a felsorolt verseknél egyaránt bizonyítható, hogy a harag lehet jó tanácsadó; számunkra azonban érdekesebb annak vizsgálata, hogy mi okozta módszerének változását? Ha elismerte a politikai líra legmélyebb jelentőségét Petőfi pályáján, nyilván arra kell rákérdeznünk, hogy vajon nézetei szerint mi volt a magasrendű politikai költészet ismérve?

Világosan szól erről is. „A politikai költészetnek kétségkívül egyik legkítűnőbb s a költőiséget nemhogy veszélyeztető, sőt, inkább magasba lendítő változata az, melyben a költő egy nagy erkölcsi közösség (nemzet) szószólójává magaszosul, mintegy erkölcsi irányítást ad a nemzet nevében, vagy nemzete érzelmeit fejezi ki akár általánosságban, akár személyessé konkretizálva.” (448.) Ebben a meghatározásban azonban a „magasba lendítő változatnak” határozott követelménye van. És ez éppen a napi aktualitásoktól, a közvetlen célzattól megtisztuló líraiság, a személyesség kitágulása, a pillanatnyi érzésnek és ihletnek általános jelentőségűvé emelkedése. Ez a folyamat játszódik le Horváth János szerint a *Nemzeti dalban*, ez az „észrevétlen személycsere” adja meg méltóságát, ez biztosítja esztétikai értékét – noha a vers aktuális, „napi” célra íródott. Horváth János szerint a politikai költészetben a közvetlen cselekvés ihlető erejénél sokkal magasabbrendű és termékenyebb a „lírai különállásból” fakadó alkotás. „A cselekvés – mondhatni – kiéli a maga ihletét s a cselekvő egyén költészetének spontán ihletű tárgyává alig válhat. E cselekvésbeli különváltságnál költőileg sokkal termékenyebb: tettvágyban, hitben, hazafiságban való felsőbbrendűségének érzése. E részben ui. különállása lírai fölényt jelent, mellyel előtte jár egész nemzetének.” (454) Ez az az „eszményi líraiság”, melyet Horváth János a politikai költészet mindenkor mércéjének tart, s melytől a *cselekvően politikus* Petőfi valóban eltért – éppen azért, mert többet akart, az „eszményi líraiságnál”. Horváth János néven nevezi ezt a tendenciát is: „A politikai költészet költőiségét kétségkívül leg-erősebben veszélyezteti a költőnek pártpolitikai különállása, kivált, ha az pártfogultsággá fajul el.” (459) S Petőfi – valóban – írt ilyen verseket: a *Respublica*, *A királyokhoz* vagy a *Vörösmartyhoz* címzett darabjait Horváth János a „partikuláris jelleg”, a „túlhajtott önérzet” miatt utasítja el. Az ilyenféle alkotásokat – mondja – minthogy „csak párt-program s nem nemzeti program” (461), csak a pártérdek ismerheti el. Így aztán a versek értékelésénél Horváth János érték-kategóriái megváltoznak: nem annyira az esztétikai elemzésből valók; mint inkább morális ítéletekből: a királyellenes verseknek elfogultságát hibáztatja; vers-értékelő szempont, hogy Petőfinek nem volt igaza Vörösmartyval szemben; szerinte sérti a természetességet az, hogy a költő az egyszerű honvédeknek „magasabbrendű érzelmiségét tulajdonít” (470): hogy ti. önzetlen hazaszeretetből mentek a csatába (*Tiszteljétek a közkatonákat*); a *Föl a szent háborúra* c. vers pedig azért nem sikerülhetett, mert a végső harcra

⁷ Horváth János később árnyalta véleményét: egyfelől elismerte azt, hogy a politikai költészetben a „hiányérzet”, a „vágy-állapot” inkább lehet a „költéményszerűség eszközlője”, mint a szerelmi lírában; másfelől pedig azt, hogy a „gyakorlati megvalósulás” a dalformákban természetesen emelkedhet a költéményszerűség szintjére. A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése id. kiad.: 306.

biztatván már veszett ügyért dalolt (472). Ha Horváth János elfogadta volna a szellemtörténet élmény-kategóriáit, e ponton nyilván feloldást talál: pl. az élmény lélektani hullámverésének elemzésében, az esztétikai „kilengéseket” pedig magyarázhatta volna a forradalmi idők szellemének minden időben érvényesülő hatásával. Horváth János azonban a közvetlen tényekhez viszonyít, s lényegében annak az eszmének nevében ítélt, melynek alapján a nemzeti költészet kibontakozását, jellemző sajátosságait kijelölte. Határozott nézetei voltak ui. arról, hogy a lírai eszményítés milyen politikai gondolatot fejezhet ki, milyen ideálok és programok szolgálják a nemzeti közösség érdekeit a költészetben.

Mint Riedl, ő is leszögezi, hogy Petőfi politikai költészetének „ösztön-gyökere” van, majd a reformkor és Petőfi politikai arculatát Széchenyi karakteréhez és programjához méri. A polgári erkölcs, lelki függetlenség és szabadság, a tettvágy hasonlóságát emeli ki, mint belső diszpozíciót, lelki adottságot anélkül, hogy a kétféle program – nemesi-reformer, demokratikus-forradalmi – tartalmát elkülönítené. Horváth János másféle szembesítést ad: „Míndez, amennyiben nemes ösztön és erkölcsi hajlam: egyúttal a Petőfié is; de érezni a különbséget is: Széchenyinél az önfegyelműzést és reális számvetést, Petőfinél a gáttalan indulat idealizmusát s az egyéniség korlátlan érvényesülését.” (328) Már az összehasonlításból sem kétséges, hogy rokonszenve, elvi egyetértése a Széchenyi-féle programé, értékelése a szabadság gondolat minden időkre érvényes hatáiról egészen Kemény Zsigmond, illetve a Szekfű Gyula szellemében hangzik el az ő könyvében is: „Petőfi példája pregnánsul mutatja egész nemzedékének a nagy nevelőhöz való viszonyát. Széchenyi biztos vizeiről kicsábítatták magukat az európai liberalizmus látkör nélküli tengerére: amannak reális, magyar szükségletekhez mért rendszerétől a forradalmi szabadság-eszme nemzetközi liberalizmusához s egyre radikálisabb irányba csapván, végül is zátonyra vezetik a nemzeti élet hajóját.” (329) Nyilvánvaló tehát, hogy nem helyeselheti azt a fajta költői magatartást, amelyik teljes tevékenységével épp a forradalmi szabadság-eszme szolgálatába állt, amelyik a „pártérdek” alapján a mérséklet helyett vállalta a végletek veszélyeit. Ez az élménykór Horváth János szerint már nem teremthetett magasrendű költészetet, a „szerepjáték” révén sem. Petőfi most már csak akkor alkotott maradandót, amikor „felülemelkedett” a költészet és nemzeti-erkölcsi morál magaslataira (*Nemzeti dal, Az év végén*). Horváth János a Petőfi-könyvet az ellenforradalmi idők legsötétebb esztendeiben fejezte be. Jelenének politikai eseményei mintegy „igazolták” a forradalmi eszmék veszélyeit, azt, hogy követésük csak „zátonyra vezet a nemzeti élet hajóját”. A kiváló tudós valóban az átélt forradalom árnyékában határozta el magát munkásságában is a közvetlen politikumtól s vallotta, hogy a politikai költészetet is csak a „tisztá irodalmi szempontok” szerint szabad és kell vizsgálni. 1919-ben, Ady halála után Ady Lajosnak írja, hogy mennyire szeretne volna látni Adyt, s hogy szeretne mégegyszer írni róla. „De nem most. Most az történik velem, ami hosszú időn át Petőfivel. Mindenáron a politikust keresik benne: pedig ami politika volt is verseiben, az csak a költő nyugtalan-sága, s az is csak költészete egészétől nyer valódi értelmet. Az Ár ellen úszni most nem lehet. De remélem, hamarosan eljön az idő, mikor a tiszta irodalmi szempontok érvényesülhetnek a megítélésében.”⁸ S hogy ez mennyire nem sikerülhet, még Horváth Jánosnak sem, arra épp Petőfi-könyve a legvilágosabb példa. Olyan költőnél, mint Petőfi, aki munkásságával, egész életével tudatosan vállalta a „pártérdek” és az aktuális célok szolgálatát, elkerülhetetlen magának a politikai iránynak megítélése, – Horváth János sem tudta megkerülni ezt. S ha már így van, nyilvánvaló az is, hogy az ítéletben a saját nézetei irányították, megváltoztatták módszereit és meghatározták esztétikai mércéjét is.

Az eszmei alap, a módszer és a Petőfi-téma ellentmondásai Horváth Jánosnál éppúgy, mint Riedlnél igen élesen kiütözköznek a romantika hatásának megítélésénél. Horváth János könyvében ez a viszony sokkal árnyaltabb, szélesebb esztétikai, műveltségbeli alapokon nyugszik, s érzékeny műelemzésekben dokumentálódik. Mint Riedl, ő is leírja, hogy Petőfi jelleme, lírikus volta fogékonnyá tette őt a romantikára (203, 207), ám ezt a kapcsolatot csak a fölvetett jellemképhez, pontosabban: azokhoz a tulajdonságokhoz igazítja, amelyek szerinte megtestesítik a nemzeti klasszicizmus alapvető morális ideálját. Horváth János Petőfi jele a harmóniára teremtett, akinél a külvilág ingerei, az élmények, a műveltség csak egy harmonikus önkiteljesedésben jelentkezhetnek. Gondolatvilága nem mély, eszmei, világnézeti válságok tehát nem fenyegetik: zaklatottsága legföljebb időleges és átmeneti. E

⁸ Közli: VARGA József: ItK 1968. 368–369.

szintézist teremtő jellemkép korlátozó hatása már a népköltészet elemzésénél is megmutatkozik. Horváth János árnyalt műelemzésekkel tárta fel Petőfi dalformáinak költői és emberi mélységét, művészi tökélyét, s elhangzik az is, hogy Petőfi népköltészetünk lelkét értette meg, egészében mégis keveset mond az irányról. Pándi Pál Petőfi-könyvében gazdag anyagon mutatta ki, hogy dalköltészetünk, népköltészetünk, s így Petőfi népdalai nemcsak a nemzeti esztétikum kifejezői, bennük – szemléletben, jellemképben, érzések és élmények rajzában – ott van az átért valótság társadalmi vetülete, a szolgaság, a kiszolgáltatottság szenvedési éppúgy, mint az egyre elemibb erejű, egyre sokoldalúbban kifejezett szabadságvágy.⁹ Petőfi népiességének társadalmi jelentéséről s az irány polemikus éléről Horváth János éppúgy mint Riedl, nem vesz tudomást. *A helység kalapácsa* szerinte csak „stíltréfa” (112), s a *János vitéz*ben semmiféle „demokrata irány” nincs (115).¹⁰ – Természetes tehát, hogy a romantika jelenlétét szintén ehhez a „magyar karakterhez” méri, s ebből következik, hogy a romantika hatása itt is szűk körre szorul, mint Riedlnél. Az ifjú Petőfi válságélményének mélységében Horváth János sem hisz, a korai versek halálvágyának őszinteségét éppúgy megkérdőjelezi, mint a *Felhők* korszakának mély elborulását. Pedig épp a maga rajzolta jellemkép alapján kellene elismernie: a lírikus alkat, a végletekre hajlamos, felfokozott érzékenységu egyén mindig magában hordja a meghasonlást, a végső kétségbeesés csíráit, a hullámhegyből hullámvölgybe bukás folytonos lehetőségét – pontosan úgy, ahogyan azt Horváth János szép Kölcsy-portréja bemutatja. Petőfi válságait azonban szívesebben vezeti vissza az élményszegénységből fakadó nyugtalanságra, a művészi becsvágy csalódottságára, öningerlésre vagy a kordivatra. Ez mindig átmenetinek tartott lelkiállapot, amelyben a romantika nem is lehet más, mint külsőség, szeszély, alkalmazkodás a közízléshez. A *Cipruslombokban* az élmény mélységét pótolja a hamis romantika műfogásaival, mely eltéríti egyenesvonalú dalköltői fejlődésétől (143); a *Felhők* csak a „futólagos átmenet, zavarodott erjedés” (199) termékei, a romantikus lírának csak hatáskeltő fogásai vannak itt jelen; *Az őrlt* – zsánerkép; *A hóhér kötele* a „kaotikus romantika” elhibázott alkotása, s a romantikus bosszú-motívum kifejezője a *Tigris és hiéna*. Elmondja, hogy a bosszú motívuma állandóan visszatér e művekben, de okait – miként Riedl, – Horváth János sem kutatja. Szerinte csak egyetlen ilyen mű sikerült: a *Salgó*, amelyben nem a mesterségesen felduzzasztott, erőltetett élményvilágot formálta meg közvetlenül, hanem epikus keretre bízta a romantikus méretű bosszú kibontakozását. „A képzelet romantikája eo ipso inkább helyén van az objektív műfajokban, melyek alakításra alkalmas anyagot nyújtanak, mint a személyes lírában, hol túlzásaival, dagályával és hatáskeresésével szükségképp az igazság rovására űzi idomító, sőt torzító játékát a költő személyén.” (216) – *A Tündérlom* szép elemzésénél nem vizsgálja a romantika kérdését: itt az eszményítésben filozófiává emelkedett személetet, a Shelley költészetével oly mélyen egybehangzó vonásokat taglalja.

Nyilvánvaló, hogy amikor olyan mű elemzésére kerül sor, amelyben a „pártérdekű” politikai gondolat és a romantika meghatározóan jellemző, értékelése csak elutasító lehet. *Az apostol* szerinte is „tele személyes vonatkozásokkal, élményemlékekkel”, s „az az állandó költői ösztön hozza létre, melyet Petőfi minden eddigi korszakában megfigyeltünk, s mely tárgyi szemléletet keres a maga líraiságának.” (479) Horváth János árnyaltan, érzékeny műgonddal és lélektani hajlékonysággal vizsgálta a Júlia-élmény bonyolultságát a helyzetekben, a karakterekben és a megformált művekben, – most azonban másként jár el. A mű élményemlékeit, egyéni vonatkozásait rendre felsorolja ugyan (a szilveszteri születésnapról Táncsics kiszabadításáig), de mindez inkább motívum-magyarázat; a személyes elemek esztétikai jelentését, műformáló funkcióját itt nem vizsgálja. A válságos élethelyzetet átélő, a gondolkodó, a vívódó Petőfi különben is idegen számára, a szélsőségesen vállalt pártérdekű politikum pedig szerinte árt a költészetnek – így a mű romantikus jellegének értelmezése eleve szűk térre szorul. Horváth János úgy véli, hogy *Az apostolban* a romantika csak az esztétikai érték rovására felvett külsőség. A költő elfoglaltsága „már a mű koncepciójában bizonyos romantikus félszegség magvait hinti el” – írja (483), szerkezete széteső, „a költemény két eleme: a politikai és a regényes nem olvad szerves egységbe”. (479) A gyermekkor dickensi rajza ugyanis „csak regényes függék”,

⁹ PÁNDI Pál: Petőfi Bp. 1961. – I. különösen a könyv V. és VI. fejezetét 177–231.

¹⁰ Később *A helység kalapácsáról* is másként vélekedik: „*A helység kalapácsa* igazán petőfies módon, vagyis parodisztikus utánnázással teszi nevétségessé az előtte divatozott dagályos stílust.” A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése. Id. kiad.: 292.

melyet csak önmagában tart jónak. „Legsikerültebb részei azok, amelyek a költemény politikai célzatától aránylag távolabb állnak: a dickensi hatásra valló gyermekkori életképek, s azok mellékalakjai” (483) – írja. Horváth János itt nem veszi tudomást arról, hogy ezek az „életképek” éppúgy megjeleníthetik a „politikai célszót”, a személyes jelleget, mint az éhező család, vagy a zsarnokölés tragikusan romantikus végső elszántsága. – Legélesebben a jellemrajz romantikus szélsőségeiről nyilatkozik. Szilveszter „stilizáltan simplex” egyéniség, „bűnösen élehetetlen” (481). Világmegváltó apostol, de hagyja családját éhenhalni, világmegváltása viszont nem több, mint egy könyv írása, amely mellett igazán ráért volna kenyeret keresni gyerekeinek, „benne van a romantikus féreg: a dagályos tökéletlenség”. (482) „A kiváló műelemző észre sem veszi, hová távolodott a műelemzés szabályaitól” – írja Fekete Sándor.¹¹ Hozzátehetjük: a maga által felállított szabályoktól is, hiszen most nem a művet létrehívó és meghatározó bonyolult és válságos élményt szembeesíti az alkotással; a második részben pedig a romantikus szélsőségek objektív, esztétikai taglalása helyett inkább a „józan” morál mértékével mér. Horváth János így nemcsak a mű eszméjét utasítja el, értetlen marad számára a romantikus művészi forma jelentése, kifejezéstartalma is. Pedig *Az apostolban* épp ez a romantikus közeg jeleníti meg – minden részletében és a leghívebben – azt a bonyolult és felfokozott állapotot, sorsfordulót, amely létrejöttének idejében Petőfi jellemezte. Hordozza a megélt élmények végtelenen élesre (sokszor riktóra) rajzolt költői képét: a nyomorét, az önerejére hagyott nagy ember harcát önmaga neveléséért és környezete átneveléséért; hordozza jellemképét: a bátorságot, a mindenre elszántságot, szeretetvágyát, érzéseinek mélységét; hordozza mindazt, ami a költőt egész életpályáján kísérte: irtózatát a börtöntől, félelmét a megőrüléstől. S ebben a romantikus közegben jeleníti meg morális ideálját, azt, ami csak szeretett volna lenni: csak az emberiségért, csak a nagy célokért élő író-apostol, akit egy pillanatra sem, egy árnyalatra sem térítenek el a mindennapi élet gondjai, – nem úgy, mint őt, akit többször is konfliktusba sodortak a családi kötöttségek. S beleírta fájdalmas önkritikáját, a magányos harcos kudarcát, aki nem viszi diadalra népe ügyét (mint ifjúkorának kedvelt hőse: Tell); az egyedül küzdő harca céltalan és akikért minden áldozott, a nép, átkokkal kísérte tragikus útján. Élményvilágának, jellemképének ez a végtelenen vállalt végigélése érteti meg szélsőségeit, helyenként túlzásait, s épp ez adja meg emberi és művészi hitelét. És mert így élte végig válságát és így alkotta meg művét, ezért léphetett túl rajta: a csalódottságból és a magányból a reális feladat, a honvédő háború szolgálata felé. S így maradt meg benne cselekvő ereje, hite abban, hogy még használni tud, hogy eszméi egyszer majd hatni fognak, hogy élete áldozata mégsem lesz egészen hiábavaló.

Azt kell mondanunk, hogy Horváth Jánost irodalomszemlélete és a Petőfi-koncepció mögött munkáló társadalmi nézetei elhatárolták a költő romantikájának teljes művészi megértésétől is. S ez nemcsak egy-egy mű értékelése vagy félreállítására szempontjából sajnálatos, hanem azért, mert Petőfi munkásságának nagy összegező szintézisét szűrki el. Ez esetben a romantika megőrizve meghaladását, amely különböző szakaszokon, különböző formákban valósult meg munkásságában: hol a népköltészet képzeletkincsével, gondolat- és érzésvilágával teremtett szintézisben, hol a lírába emelt valóságérzék, hol a gondolati elem és a politikai program személyes és reális közegében.

Horváth János könyvét gyakran forgatjuk, gyakran idézi – egyetértően vagy vitatkozva – a Petőfi-irodalom. Tényisztelete, hajlékony műérzékenysége, elemző remeklései példamutatóak. Ma és megjelenésének idejében is. Hiszen ünnepezték és dicsérték Petőfit sokan; leírták már a tudósok Horváth János előtt is azt, hogy benne a nemzeti irodalom teljesebben ki a népköltészet és az európai irodalom magas szintű egyesítésével. Mindez azonban inkább részlettanulmányokban vagy egy-egy általánosító tételben, egy-egy elemzésben igazolódott. Horváth János a Petőfi-mű egészében mutatta ki e szintézist; kimutatta műveltségének egyénivé formált állandó jelenlétét; néhány kapcsolatra, megvilágítandó irányra ő hívta fel a figyelmet (pl. az angol irodalmi hatások, a hazai hagyományok szerepére, politikai műveltségének tisztázására). Főként elemzései igazolták az alkotások gazdag emberi világát és művészi értékeit. Különösen azoknál a verseknél sikerült ez, amelyek összhangban voltak a nemzeti karakter általa kijelölt vonásaival, s amelyekben ez az eszmény az irodalomszemléletének megfelelő, magasrendűen általánosított műegészben, „lírai fölényben” jelentkezett. Horváth János elismerte a politikai költészet mély gyökereit Petőfi egyéniségében, elismerte bizonyos fajtájának jogosságát általában is. Ám idegen maradt tőle Petőfi politikai iránya s az a magatartás, mely

¹¹ FEKETE Sándor: A vívódó költő, id. kiad.: 59.

a tett és alkotás egységében valósította meg programjait és élte át válságait. „Én nem bűvészek, de mindennek jöttem” érvényes jelszó Petőfinél is. Aki csupán a művészt keresi benne „tisztá irodalmi” szempontok szerint, az a legelmélyültebb tudással, a legárnyaltabb műérzékenységgel is óhatatlanul elhatárolja magát az életmű teljes jelentőségének megértésétől.

*

Szemlélet és módszer hasonlósága alapján állítottuk egymás mellé a két Petőfi-könyvet. Közös vonásuk a nemzeti, történelmi hivatástudat, mellyel a Petőfi-életművet vizsgálták a hazai és az európai fejlődés vonulatában, összegező szintézisként és irányt mutató példaként. Koruk, egyéniségük, világnézetük megszabta e szemlélet határait – következményét láttuk a népiesség, a politikai költészet megítélésénél. – Módszerük hasonlóságából következett a két könyv sok új eredménye: a történelmi alap, a művelődéstörténeti tények, irányok sokoldalú vizsgálata a jellemrajz és a művek szoros kapcsolata főként a népdalok, a szerelmi líra, a tájköltészet és a hazafias versek bizonyos fajtáiban. – Szemlélet és módszer hasonlóságából következett viszont a jellemrajz, a pályakép és egy-egy mű elemzésének hiányossága, túlzott egyszerűsítése. Petőfi karakterét a természetes naivság, a problémátlan, akadálytalanul érvényesülő erkölcsi nemesség, a spontán cselekvőkészség jegyében szemlélték mindketten, a költő válságainak, gondolati vívódásainak mélységében sem Riedl, sem Horváth János nem hitt. Ezért a romantika hatása általában, valamint a romantikus motívumok és a művek értékelése egyoldalú maradt. – Horváth János könyve készült későbbben s természetesen hordozza alkotójának differenciáltabb, összetettebb szemléleti alapjait, egységesebb módszerét és sok esztendő kutatásának eredményeit. Mindenekelőtt az egységes fejlődésrajzot, a pályakép szintézist teremtő egységet emeljük Riedl könyve fölé; életrajz, történelem, művelődéstörténet árnyalt, sokoldalú kapcsolatokban világosodik meg a költő életművének egészében s a példamutató műelemzésekben. A tanítvány meghaladta mesterét, s mindkettőjüket – reméljük – az erkölcsi felelősségtudatot, a tudományos elmélyültséget, a fáradhatatlan kutatásokat új eredményekben összegező jövő.

Haiman György

KNER IMRE ÉS A PSALMUS HUNGARICUS

Több mint ötven év telt el Kner Imre, Kozma Lajos és Király György alkotóhármasának nagy nyomdászati és kiadói kísérletei óta. Elegendő távlat ahhoz, hogy alkotásukat, melynek tipográfiai mestere Kner Imre volt, a XX. századi magyar nyomdászat eddigi legjelentősebb eredményének tekintsük. Legjelentősebb és a maga korában legviszhangtalanabb eredményének. Elszigeteltsége és anyagi kudarca nyomán Kner Imre az egészet „nagy élettévedésének” nevezte. Apja, a nyomda alapítója, Kner Izidor még élt, amikor 1933-ban elhatározták, hogy egyelőre abbahagyják a könyvkiadást. Amikor ennek 1939. évi könyvjegyzékük előszavában nyilvánosan is hangot adtak, a magyar könyvpiac romboló és minőségellenes árpolitikai viszonyaira hivatkoztak. Tudjuk azonban, hogy az elhatározás háttérben politikai, világnézeti megfontolások is állottak.

Kner Imre, 1919-ben a proletárdiktatúra aktív munkása, a fehér terror éveiben mélyeséges csalódottságban és politikai dermedtségben élt. Kiábrándult a forradalom eszméiből, de nem találta helyét a „neobarokk társadalomban”, melynek felszínén mozgó képviselőit tehetségtelennek, korruptnak és reakciósoknak tartotta.

Hogy ebből az eszmei válságból miként következett a könyvkiadás feladásának gondolata, arra Kner Imrének Fülöp Lajoshoz intézett 1934. január 21-i levele adja meg a legteljesebb választ.¹ A levél nemcsak a kneri problémáknak, de a kor kiadói (és kulturális) kérdéseinek szenvedélyes, drámai bírálata. „Nem szabad többé azt csinálnom, amit csináltam . . .” „Kit adjak ki, ki legyen az és mi, amit kiadok – úgy, hogy hihetek benne, fedezhetem világnézlettel . . .” „És hol van az irány, amely mellé

¹ *A könyv mestere.* Kner Imre levelezése. Bp. 1969. 185–201.